

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :

Recognition and analysis of decorative element of crenels in native architecture of Morocco

در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

شناخت و تحلیل عنصر تزئینی کنگره در معماری بومی مراکش*

دانش طهرآبادی**

کارشناس ارشد معماری

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۱/۳۰ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۲/۲۲ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۳/۱۸ تاریخ انتشار: ۹۷/۰۶/۲۶

چکیده

استفاده از عنصر کنگره به صورت تزئینی، در هنر بعد از اسلام مراکش، به اندازه‌ای وسیع است که همراه با جایگاهی شبیه کاربرد عملی آن (قرارگیری در ردیف بالایی یک ریتم از تزئینات)، در همه تزئینات کشور مراکش مشاهده می‌شود.

هرچند کنگره در معماری نقاط دیگر جهان نیز به صورت عملکردی و گاه، تزئینی مشاهده می‌شود اما فراوانی و فراگیر بودن کاربرد کنگره در تزئینات و هنر بعد از اسلام مراکش موضوعی است که اهمیت خاص این نقش را در هنر مراکش نشان می‌دهد. این مقاله با استناد به بازدیدهای میدانی و مطالعه هنر بعد از اسلام در کشور مراکش، در پی آن است که اثبات کند اولاً کنگره یکی از مؤلفه‌های تزئینی و پر کاربرد در کشور مراکش است و ثانیاً با بررسی‌های میدانی و کتابخانه‌ای در زمینه تاریخ، معماری و شهرسازی اسلام، به فضای حاکم بر جامعه مراکش در بعد از اسلام دست یابد و به اثبات برساند که شکوفایی تمدن مراکش و برتری آن بر آندلس به دلیل دستیابی به توانایی دفاع از خود و تأمین امنیت شهرها بوده است. به بیانی دیگر توانایی نظامی و دفاعی، یکی از دستاوردهای مهم و مورد توجه جامعه مراکش است که باعث جلب توجه هنرمندان مراکش به عنصر کنگره و به کارگیری آن تزئینات شده است.

واژگان کلیدی

مراکش، تزئینات، کنگره، مؤلفه تزئینی، نقش مایه.

مقدمه

جامعه‌ای را در دوران پس از اسلام مراکش به وجود آورد که شهرهایی با دژهایی نظامی، معروف به قصبه، ایجاد شد و کشوری را مشتمل بر شهرهایی با ساختاری دفاعی به وجود آورد. مراکش با تکیه بر امنیت داخلی و با بهره‌برداری از روح جدیدی که در جامعه بعد از اسلام، در خود ایجاد کرده بود به چنان قابلیت‌هایی دست یافت که توانست ضمن شکست استعمارگران مستقر در مراکش، بر آندلس در فراسوی اقیانوس هم فایق آید و تا سال‌ها در لوای قدرت نظامی و برتری‌های دیگر خود بر آنجا حکمرانی و به تدریج مراکش و اسپانیا را به یکی از مراکز مهم علمی و ادبی دنیای آن روز تبدیل کند (همان). بنیه نظامی و دفاعی شهرهای مراکش دستاورد مهم جامعه بعد از اسلام مراکش بوده

وجود سواحل طولانی در کشور مراکش، شهرهای آن را در معرض حملات متعدد مهاجمین در طول تاریخ قرار داده است به نحوی که تا پیش از ظهور اسلام، ملت‌هایی چون فینیقیها، کارتاژها، رومی‌ها، واندالها، ویزیگوتها و بیزانتن‌های یونان بر مراکش استیلا داشتند (رزم آرا، ۱۳۸۶). موقعیت خاص جغرافیایی مراکش در نزدیک‌ترین نقطه مجاور به قاره اروپا و شکوفایی و قدرت تمدن مراکش در دوره اسلام که با ایجاد شهرهایی با بنیان و ساختاری نظامی تبلور یافت،

مسجد، مقبره و مدرسه خط آسمان با استفاده از کنگره تعریف شده است. نکته قابل توجه در این مورد، به کارگیری کنگره در تزیینات به عنوان نظم خرد و پرتکرار همانند خط آسمان و نظم‌های کلان و بزرگ‌تر همانند ترکیب سردرب‌ها و طاق است. در سردرب به لحاظ شکل به کار گرفته شده تا تمام‌کننده یک سطح عمودی باشد و هم به صورت نقشی دو بعدی، داخل سطح مشاهده می‌شود (تصاویر ۴ و ۳).

مفهوم و شیوه دفاع در نزد شهرنشینان و بادیه‌نشینان
 شهرنشینان بر بستر آسایش و آرامش آرمیده و غرق ناز و نعمت و تجمل‌پرستی شده و امر دفاع از جان و مال خویش را به فرمان‌روا و حاکمی واگذار کرده‌اند که تدبیر و سیاست ایشان را بر عهده گرفته است و به نگهبانان و لشکریان اتکاء کرده‌اند که ایشان را از هرگونه دستبردی حمایت می‌کنند. و درباره‌هایی که گرداگرد شهر آنان را احاطه کرده و دژهای تسخیرناپذیری که حایل و مانعی در برابر هجوم دیگران است غنوده‌اند و از این رو هیچ‌گونه بانگ و خروش سهمناکی آنان را بر نمی‌انگیزد و هیچ‌کس شکار ایشان را هم نمی‌رماند به همین سبب در نهایت غرور و آسودگی سلاح را به دور افکنده‌اند و نسل‌های ایشان بر این وضع تربیت شده‌اند و در نتیجه خوی زنان و کودکان در آنان رسوخ یافته که باید خداوند خانه متکفل امور آنان باشد و به خود هیچ‌گونه اعتمادی ندارند و این خوی رفته‌رفته چنان در آنان جای‌گیر گردیده که به مثابه سرشت و طبیعت ایشان شده است. ولی بادیه‌نشینان به سبب دوری از اجتماعات و تنها به سربردن در نواحی دورافتاده و دوربودن از نیروهای محافظ و نداشتن باروها و دروازه‌ها، به خودی خود عهده‌دار دفاع از جان و مال خویش‌اند و آن را به کس دیگری منتقل نمی‌کنند (بورکهارت، ۱۳۸۹: ۴۱).
 تیتوس بورکهارت یکی از تفاوت‌های مهم شهرنشینی و بادیه‌نشینی را در برخورداری از بارو و دروازه می‌داند.

تجلی دیوارها و دروازه‌ها در منظر شهری مراکش
 فرآیند عمومی ادراک فضایی مدینه‌ها (بافت‌های قدیمی شهرهای مراکش) به گونه‌ای است که در اولین مواجهه با آنان، دیوار دفاعی شهر با ارتفاع بلند و طولی نفوذناپذیر مشاهده می‌شود. با توجه به نقش دیوارهای دفاعی مدینه‌های مراکش، خط آسمان آنان را کنگره‌هایی با کارکرد دفاعی تشکیل می‌دهد. ورود به مدینه‌ها همواره با عبور از دیوارهای

است که شرایط لازم برای شکل‌گیری و شکوفایی تمدنی جدید را در مراکش مهیا نمود. توان نظامی مراکش بعد از اسلام در کالبد‌های مشخصی از جامعه تبلور یافته و تکرار شده که نقش کنگره یکی از نموده‌های این تبلور است.

فرضیه

وجود کنگره به عنوان یکی از عناصر پرتکرار در هنر مراکش، به ویژه در بناهای تاریخی و معاصر که در جای‌جای ساختمان به کار گرفته شده، بیانگر ریشه‌دار بودن آن در فرهنگ و جامعه این کشور است. نقش کنگره پس از قدرت‌یافتن این کشور و ایجاد مراکز نظامی در آن، ابتدا در برج و استحکامات نظامی به کار گرفته و با گذشت زمان در هنرهای بومی منطقه تداوم یافته است. به کارگیری آن در دیگر ساختمان‌های شهر همچون مسجد و مدرسه در طول زمان، آن را تبدیل به یک نقش‌مایه پرکاربرد کرده است.

نقش کنگره در معماری دفاعی - نظامی مراکش

انواع کاربرد کنگره در معماری مراکش به اشکال ذیل است:
 • استفاده از کنگره به صورت عملکردی در استحکامات دفاعی کشور مراکش (خاستگاه کنگره)

استحکامات دفاعی مورد بازدید در مراکش را به سه دسته عمده می‌توان تقسیم نمود:

- قلعه‌ها یا قصبه‌ها

- دیوارهای دفاعی مدینه‌ها

- دیوارهای ساحلی

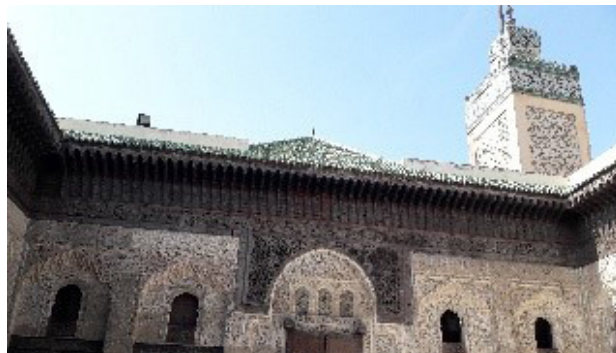
در همه موارد ذکر شده، کنگره‌ها به صورت عملکردی، با اشکال گوناگونی به کار رفته‌اند. موقعیت کنگره‌ها در نقطه تلاقی دیوار و آسمان با شکل دندان‌های مرز بین آسمان و نمای ساختمان یا دیوار است که پس زمینه را از متن جدا می‌کند. کنگره‌ها در این نوع کاربرد، در پنج شکل کنگره ساده، ساده با قسمت فوقانی تیز، مثلثی، دندان‌های و با اشکال گرد به کار رفته است، که کنگره ساده با قسمت فوقانی تیز و کنگره مثلثی، بیشتر در سردرب‌ها مشاهده می‌شود (تصاویر ۱ و ۲).

• استفاده از کنگره در خط آسمان بناهای غیر نظامی (مساجد، مدرسه‌ها و مناره‌ها)

در خط آسمان و نقاط عطف در معماری بناهای غیر نظامی نیز کنگره‌ها مورد استفاده فراوانی دارند. در این بناها همانند

تصاویر ۱ و ۲. استفاده از کنگره در استحکامات دفاعی کشور مراکش (خاستگاه کنگره)، عکس: دانش طاهرآبادی، ۱۳۹۵.

تصاویر ۳ و ۴. استفاده از کنگره در خط آسمان بناهای غیرنظامی (مساجد، مدرسه‌ها و مناره‌ها)، عکس: دانش طاهرآبادی، ۱۳۹۵.

توجه، حریم امن داخل مدینه‌ها را از دنیای آسیب پذیرتر آن جدا می‌کرده است.

کنگره‌ها از نظر احساسی و تاریخی جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند، به طوری با قرار گرفتن کنگره بین مهاجمان و مردم ظاهراً تأثیر عمیقی بر ذهن مردمان آن سرزمین برجای نهاده است.

الف- دیوارهای دفاعی در طبقه‌بندی شهرها (مدینه‌ها)

روند شکل‌گیری شهرهای اسلامی کشور مراکش، عمدتاً به این نحو بوده است که ابتدا یک قلعه نظامی به نام قصبه توسط مسلمانان ساخته و سپس برای اسکان نظامیان و مردم عادی، مدینه‌ها در اطراف قصبه‌ها تشکیل می‌شد. مدینه‌ها دارای دیوار دفاعی در پیرامون خود هستند و کنگره‌ها هم به عنوان یک عنصر عملکردی و نظامی خط آسمان این دیوارها را تشکیل داده است. در خصوص واژه «مدینه» واژگان قرآنی آن را به صورت جمع «مدائن» به کار برده و آنجاکه به صورت مفرد آمده مراد شهر یشرب است. اما به صورت عام نیز وجود دارد؛ با مراجعه به فرهنگ‌های لغات کلاسیک شاهد هستیم

ستبر و کنگره‌دار و تبدیل فضاها و افق‌های دید گسترده به فضاهای تنگ و پیچ در پیچ همراه است.

منظر بافت تاریخی شهرهای مراکش از بیرون دیواری است نفوذناپذیر که خط آسمان آن کنگره‌های بالای دیوارهاست. فردی که از داخل بافت بسته و متراکم شهر به دیوار امنیت‌بخش و حایل میان خود و دنیای آزاد خارج از شهر می‌نگرد همانا در تلاقی آسمان بی‌انتها و دیوار ستبر، کنگره‌هایی را مشاهده می‌نماید که ترکیبی از افق دید طولانی و حجم ستبر دیوارهاست.

حضور افراد ساکن در خارج دیوار، تابع شرایطی خاص از جمله محدودیت زمانی بوده است و شب‌ها باید از شهر خارج می‌شده‌اند و دروازه‌های شهر بسته می‌شده است (جعیط، ۱۳۷۲: ۳۷۸).

بنابراین شاید بتوان گفت در منظر عینی و ذهنی مردمان مدینه‌های مراکش همانا در تغییر افق‌های دید عنصری بوده که با تغییراتی اندک در همه نقاط مذکور حضور داشته‌است و آن فرمی است به نام کنگره که به صورت پرتکرار، با ضرب آهنگی ثابت در طولی قابل

اصیل مراکش در خالکوبی و صنایع دستی هیچ اثری از کنگره دیده نشد. در بافته‌های کهن و عشایری شامل گلیم و سجاده نقش‌های لوزی و خطوط افقی پیش از اسلام دیده می‌شود که مانند نقش خالکوبی از باورهای مردم سرچشمه گرفته است. بنابراین حضور بارز کنگره را در نقوش تزئینی دوران اسلامی در انواع هنرها می‌توان یافت. برای یافتن نقش کنگره در هنر اقوام کهن مراکش که بربرها هستند باید به معماری آنها رجوع شود. در این خصوص نمونه‌هایی از شاخص‌ترین هنرهای باقی‌مانده در بناهای دوران بربر در غالب مستحدمات باقی‌مانده از دوران پیش از اسلام در مراکش مربوط به بناهای نظامی است. در بالای دیوارهای این بناها، کنگره‌هایی مشاهده می‌شود که از نظر فرم و جزئیات اجرایی دارای اشکالی ابتدایی و تکامل‌نیافته‌تری نسبت به معماری بعد از اسلام هستند. کنگره در معماری بربر به صورت ردیف ممتد نیست و تنها گوشه‌های لبه بام را شامل می‌شود و حتی در گوشه‌هایی که دیوارهای بام پلان قائمه دارند به نحوی کار شده است که از هر نما تنها نیمه‌ای از کنگره مشاهده می‌شود. در نقوش رازآلود تتو (خالکوبی) که ریشه در اصیل‌ترین و بدوی‌ترین اعتقادات بربرها به عنوان ساکنان اصلی سرزمین مراکش دارد، نشانی از نقش و مفهوم کنگره یافت نمی‌شود. در بافته‌ها و سایر صنایع منطقه نیز نقش کنگره وجود ندارد از این رو تزئین کنگره و رواج و شیوع آن را می‌توان به دوران اسلامی نسبت داد.

کنگره در تزئین معماری دوران اسلامی

نقش‌مایه کنگره در تزئینات بیرونی و درونی بناهای دوران اسلامی کاربرد فراوان داشته است. حضور این عنصر در کاشی‌کاری که از هنرهای رایج دوران اسلامی است به وضوح دیده می‌شود.

در کاشی‌کاری‌های مراکش، کنگره به صورت نقش‌مایه تزئینی، کاربرد فراوانی دارد، که با چهار ویژگی ظاهر می‌شود:

- کنگره تنها در سطوح عمودی (همانند دیوار) به کار می‌رود و در سطوح افقی به کار برده نمی‌شود.
- کنگره با تضاد رنگی بسیار زیاد با زمینه جلوه‌گر می‌شود.
- کنگره در خط انتهایی سطوح کاشی‌کاری به صورت حاشیه عمل می‌کند.
- در کاشی‌کاری‌ها اشکال مختلف کنگره مورد استفاده قرار گرفته است (تصاویر ۵ و ۶).

که واژه «مدینه» به هیچ وجه معادل شهر نیست بلکه به معنای قلعه «حصن» است (جعیط، ۱۳۷۲: ۲۲۸). بنابراین تفاوت «قریه» و «مدینه» در بزرگی و کوچکی آنها نبوده بلکه به سبب وظیفه‌ای است که داشته و نحوه شهرسازی آنها بوده است. مدینه وظیفه‌ای دفاعی داشته و این است ویژگی و نقش آن، به عکس «قریه» شهری معمولی بوده و به ویژه غیر نظامی، با ساختاری بازرگانی، مذهبی با جمعیتی مترکم (همان: ۲۲۹). مدینه به معنای قلعه بوده یا بهتر بگوییم یک قلعه - شهر یا شهری که دارای قلعه و استحکامات است (همان: ۲۲۸).

ب- درب‌ها و دروازه‌ها

در پایان قرن دوم و اوایل سوم است که مفهوم «مدینه» در بغداد و کوفه به عنوان واژه‌ای که مرکز شهری را مشخص می‌کند و دارای حصارها «ارباح» محلات و حومه فراسوی دیوارها است، به وضوح پدیدار می‌شود (همان).

از عناصر بسیار مهم و مورد توجه در معماری مراکش و مدینه‌های آن، درب‌ها و دروازه‌ها هستند. دروازه‌ها عضوی از دیوار دفاعی شهر هستند که نقطه اتصال درون و بیرون مدینه‌ها به شمار می‌روند.

مسلمانان در ادامه فتوحات خود هرچه به سمت قلب بین‌النهرین پیشروی می‌کردند، کمر بند شهرهای خود را تنگ‌تر و برج و باروی خود را مرتفع‌تر می‌کردند. این حرکت به سوی جلو با حرکتی به سوی گذشته‌های دور همراه بوده و در تقلید از تمدن‌های گذشته متجلی می‌شده است (همان: ۳۷۸).

تفاوت امنیت و جایگاه و حقوق اجتماعی ناشی از سکونت در سمت داخل یا خارج دیوارهای مدینه‌ها و تشریفاتی که ورود و خروج از دروازه‌ها داشته است بر اهمیت دیوارها و میزان توجه اذهان جامعه به دیوارهای دفاعی شهر به عنوان لبه‌های عینی و ذهنی شهر افزوده است.

کنگره در هنرهای قبل و بعد از اسلام در مراکش

همان‌گونه که قبلاً گفته شد با شکل‌گیری معماری دفاعی - نظامی در منطقه کنگره‌ها بر فراز برج و بارو شکل گرفت و به تدریج به صورت نقش‌مایه و عنصری تزئینی در هنر مراکش راه یافت. کنگره به عنوان یک عنصر تکرارشونده و فراگیر در تزئینات معماری و سایر هنرهای منطقه رایج شد. نقش‌مایه کنگره ابتدا در تزئین معماری و سپس در بافته‌ها و فرش‌های شهری و دیگر صنایع پس از اسلام وارد شد. با بررسی نقش‌های

تصاویر ۵۰۶. استفاده از کنگره در کاشی کاری‌های مراکش، عکس: دانش طاهرآبادی، ۱۳۹۵.

کنگره‌ها هرگاه به عنوان فرم بوده در بالاترین قسمت، از سطح مورد نظر و هرگاه نیز به عنوان نقش مورد استفاده قرار گرفته‌اند در نقاط عطف تزیینات و جاهایی که ریتم تزیینات عوض شده به کار رفته است. کنگره‌های چوبی به صورت نظم خرد، تزیینات با خط آسمان و یا نظم کلان مانند شکل کلی

• استفاده از کنگره در تزیینات صنایع چوبی

چوب در معماری مراکش کاربرد فراوانی دارد به نحوی که سقف مساجد، طاق‌نماهای داخل بازار و حتی بخش‌های مهمی از نما مانند پاراوان و صفحات نیمه‌شفاف و نرده‌ها از چوب خودرنگ و قهوه‌ای سوخته ساخته می‌شود. در کارهای چوبی نیز موقعیت

تصاویر ۸۰۷. استفاده از کنگره در کارهای چوبی، عکس: دانش طاهرآبادی، ۱۳۹۵.

اعم از پارچه، گلیم و فرش افزایش یافته و از تولیدات و صنایع دستی مهم مراکش به شمار می‌روند. در نقش‌های این منسوجات نیز کنگره به وفور دیده می‌شود که نقش آن مانند آنچه در تزیینات معماری به کار رفته تکرار شده است. کنگره‌ها در نقاط عطف تزیینات، سایر نقوش فرش در محل لبه‌های عوض شدن ریتم به صورت پرتکرار دیده می‌شوند انواع کنگره‌های ریز و درشت با توجه به دیگر نقوش هندسی بر سطح فرش ظاهر شده‌اند. گاه در حاشیه لچکی یا ترنج مرکزی

طاق‌نماها در بناها نمود پیدا کرده‌اند (تصاویر ۷ و ۸).

• استفاده از نقش کنگره در تزیینات سایر صنایع دستی مراکش
در سایر صنایع دستی مراکش نیز کنگره به صورت نقش تزیینی به کار رفته از جمله برای شمعدان، چراغدان، قاب آیینی، پنجره، ظروف، سجاده و اشیاء که به عنوان نمونه از کاربرد آن در چلچراغ مقبره مولای ادریس می‌توان نام برد (تصاویر ۹ و ۱۰).

• استفاده از کنگره در تزیینات محصولات بافتنی مراکش
به علت رواج دامپرووری در مراکش، پوست، چرم و منسوجات

و اصیل منطقه تأثیر گذاشته است. از جمله تأثیرات فرش شهری رباط بر طرح و نقش سه منطقه فرش بافی عشایری (به غیر از زمور) می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

الف- قرینگی در طرح فرش

ب- اضافه شدن ترنج مرکزی در زمینه قالی

ج- اضافه شدن حاشیه به طرح فرش.

بنابراین اکثر طرح فرش‌ها در مراکش تحت تأثیر فرش شهری رباط هستند و حاشیه امری وارداتی در فرش مراکش محسوب می‌شود.

دو گونه از اصیل‌ترین فرش‌های مراکش که از تأثیر فرش شهری رباط در امان مانده‌اند را بررسی می‌کنیم:

الف- فرش عشایری اطلس وسطی (تصویر ۱۳)

در این طرح‌ها، طرح الماس و زیگزاگی را ناشی از فرش شهری رباط می‌دانند.

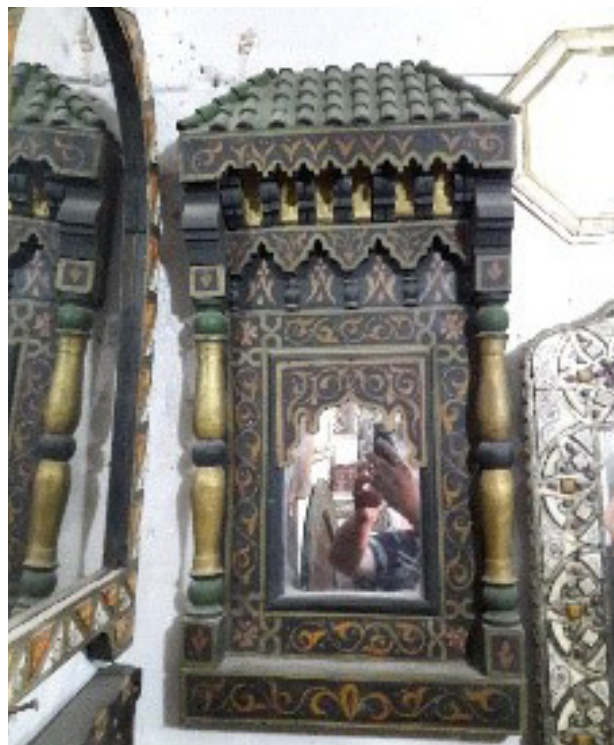
ب- فرش عشایری زمور (تصویر ۱۴).

بنابراین نقش کنگره با جایگاه ویژه آن در فرش‌های اصیل مراکش که ریشه در قبل از اسلام دارند جایگاهی ندارد و مورد استفاده قرار نمی‌گرفته است. در دوران اسلامی نقش‌مایه کنگره در تمامی هنرها و صنایع دستی ظاهر می‌شود که بر حاشیه فرش، گلیم، ظروف و اشیاء و گاه در متن و زمینه فرش و سایر هنرها نیز جلوه‌گر شده است.

بافته‌های مراکش (پیش از اسلام) شامل گلیم و فرش دارای نقوش هندسی ساده و بیشتر از لوزی‌ها استفاده شده است (تصویر ۱۵).

نتیجه‌گیری

آغاز فراگیری استفاده از عنصر کنگره در معماری مراکش مربوط به دوره‌ای است که مراکشی‌ها به توانایی تأمین امنیت شهرهای خود در مقابل مهاجمین تاریخی کشورشان دست یافتند که این امر در دوران اسلامی به اوج خود رسید. با گذشت زمان این عنصر به نقش‌مایه تزئینی بدل شد که علاوه بر استحکامات نظامی در سایر ساختمان‌ها و نیز هنرها و صنایع دستی مردم بومی رایج شد و هویت ویژه‌ای یافت. با توجه به کاربرد وسیع عملکردی و تزئینی عنصر کنگره در هنر مراکش و همچنین استفاده از آن در تزئینات انواع مصالح از قبیل کاشی، چوب، منسوجات، و سنگ می‌توان نتیجه گرفت که نقش‌مایه کنگره یکی از مؤلفه‌های زیبایی در هنر مراکش است. تعلق خاطر و تکرار عنصر در معماری و شهرسازی و هنر این کشور به گونه‌ای است که علی‌رغم از بین رفتن نقش کارکردی این عنصر در زمینه دفاعی، شاهد استفاده از نقش تزئینی آن به صورت عملکردی در معماری و هنر مراکش هستیم.

تصاویر ۹ و ۱۰. استفاده از نقش کنگره در صنایع دستی مراکش، عکس: دانش طاهرآبادی، ۱۳۹۵.

فرش کنگره ظاهر می‌شود و به منزله قاب عمل می‌کند. به طور کلی در تزئینات و معماری و صنایع دستی حاشیه عنصری جدایی‌ناپذیر از سطوح تزئینی است که بر فرش، ظرف و سطوح معماری جلوه‌گر شده است (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

در مراکش اصولاً فرش شهری رباط بر سایر فرش‌های تولیدی

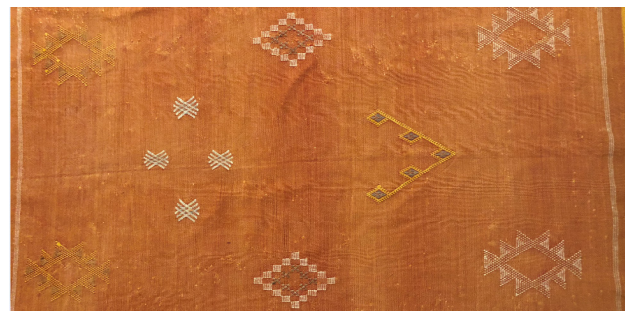
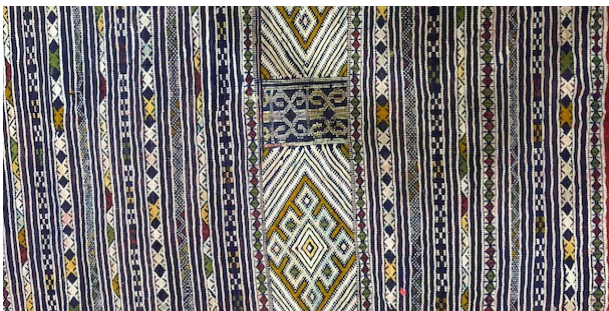
تصاویر ۱۱ و ۱۲. استفاده از کنگره در نقش‌های محصولات بافتنی مراکش، عکس: دانش طهرآبادی، ۱۳۹۵.

تصویر ۱۳. فرش عشایری اطلس وسطی، مأخذ: مجابی، ۱۳۸۸.

تصویر ۱۴. فرش زمور، مأخذ: مجابی، ۱۳۸۸.

تصویر ۱۵. سجاده و گلیم با طرح لوزی‌ها، تزیینات سنتی بافته‌های مراکش، عکس: شهره جوادی، ۱۳۹۵.

بی‌نوشت

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی گردشگری منظر بومی مراکش است که در سال ۹۵ و ۹۶ در پژوهشکده نظر انجام و سفر مطالعاتی آن به مقصد ۱۲ شهر مراکش در شهریور ۹۵ برگزار شد.

فهرست منابع

• بورکهارت، تیتوس. (۱۳۸۹). *فاس شهر اسلام*. ترجمه: مهرداد وحدتی دانشمند. تهران: انتشارات کیمیای حضور.

- جعیط، هشام. (۱۳۷۲). *کوفه پیدایش شهر اسلامی*. ترجمه: ابوالحسن سروقد مقدم. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- رزم آرا، اسماعیل. (۱۳۸۶). *مراکش سرزمین مدارا*. مجله گزارش، (۱۹۱): ۶۷-۷۰.
- مجابی، علی. (۱۳۸۸). *پیش درآمدی بر تاریخ فرش جهان*. اصفهان: انتشارات دانشگاه آزاد واحد نجف آباد.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

طاهرآبادی، دانش. (۱۳۹۷). *شناخت و تحلیل عنصر تزیینی کنگره در معماری بومی مراکش*. مجله هنر و تمدن شرق، ۶ (۲۰): ۵-۱۲.
 DOI: 10.22034/JACO.2018.67355
 URL: http://www.jaco-sj.com/article_67355.html

